

پاکستانی پنجابی آپ بیتی تے سفر نامے وچ مزاحمت

Abstract

This research article adopts a critical approach to the study of various aspects of resistance and describes facts and realities about national and international perspective. In fact, Resistance belongs to wisdom which wants to change the society. The Pakistani Punjabi writers have described the resistance against poverty, backwardness, Economic and social injustice, paucity of wisdom about human existence, mutilation of real soul of religious thought, marxism, feudalism, socialism, communism and capitalism, mentality of imperialism, martial law, partition and migration, racialism and gender discrimination. However Punjabi writers have also described the resistance against some falsehood being added in history. The study of resistance in Pakistani Punjabi autobiographies and travelogues also expresses the existence and wisdom of Punjabis who always stand for the rights and progress of their mother language "Punjabi".

Keywords: *Pakistani Punjabi, Aspects of Resistance, Perspective, Realities, Wisdom, Autobiographies, Writers, Backwardness, Feudalism, Socialism, Human Existence*

دُنیا دے کسے وی ادب وچ آپ بیتی دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کیوں جے آپ بیتی راہیں لکھاری دی نفسیات نوں سمجھن تے اوہناں حالات نوں جانن دا موقع ملدا اے جیہناں کارن لکھاری دیاں تحریراں وچ مزاحمت جنم لیتی اے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ نڈرتے بے باک لکھاریاں نے آپ بیتی راہیں سماج وچ بدلا لیاؤن دا جتن کیتا۔ ایس سلسلے وچ انور علی دی آپ بیتی ”گواچیاں گلاں“ بوہت اہمیت رکھدی اے۔ ایس آپ بیتی وچ انور علی نے برصغیر پاک و ہند وچ

ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دے اکٹھے وسیب بارے حقائق بیان کیتے نیں۔ اوہناں وٹڈ ویلے جنم لین والے فسادات تے ہندوواں تے سکھاں دے غلط رویے دے خلاف مسلماناں دی مزاحمت آتے وی چان پایا۔

انور علی نے اپنی آپ بیتی وچ دھاڑوی قوماں دے سماجی تے مذہبی بدلا راہیں غلام قوماں دے ذہناں آتے قابض ہون دی گل چھوٹی اے تاں بے تاریخ دی اصل حقیقت بارے لوکائی نوں جانو کروایا جاسکے۔ برصغیر پاک و ہند وچ عیسائیاں نے مقامی بولی وچ اپنے مذہب دی تبلیغ کیتی جیہدے کارن کجھ لوکاں نے اپنا مذہب تبدیل کر لیا۔ ایس حوالے نال مولویاں دا مزاحمتی رویہ ملاحظہ ہووے:

”کیس دائی کولوں ای کرانا ہسپتال نہ جانا۔ کہندے نیانا بدل کے رسولی رکھ

دیندیاں، نیانے نوں عیسائی بنا لیندیاں۔ رسولی والیاں کھڑیاں دیاں مانواں

جیوندی جاگدی رسولی کڈھوا کے اوتھے ای چھڈ آندیاں۔ ہسپتال عورت رکھ لیندا،

غزبیاں دی۔ مولوی منبر تے چڑھ کے گالھیاں کڈھدے مشن والیاں نوں۔“⁽¹⁾

انور علی نے اپنی آپ بیتی وچ اک پاسے اپنے آتے واپرے حالات نوں بیان کیتا اے تے دوجے پاسے تاریخ دے آئینے وچ مذہبی، معاشی، سماجی تے سیاسی مزاحمتی پکھ نوں ڈاڈھے سچے ڈھنگ نال بیانیا اے۔

افضل توصیف ہوراں دی آپ بیتی ”من دیاں وستیاں“ دے مڈھ وچ ای اک سوانی دی ہوند لئی مزاحمت ملدی اے۔ افضل توصیف دا تعلق راجپوت خاندان نال سی جدوں اوس دی پیدائش ہوندی اے تاں گھر دیاں زنانیاں اوس نوں مارن دی گل کردیاں نیں۔ پر افضل توصیف دے نانکے پنڈ ’کوم، دی اک زبانی ماں کائی نے اوہناں دی حیاتی نوں بچاؤن لئی مزاحمت کیتی۔

افضل توصیف نے اپنی آپ بیتی وچ وڈی لام ویلے انگریزاں دے پنجابیاں نوں فوج وچ بھرتی کرن دے خلاف عام لوکائی دی مزاحمتی سوچ نوں بیان کیتا اے۔ ایس دور وچ کئی ٹولیاں پنڈاں وچ آکے انگریز سرکار دے خلاف مزاحمت کردیاں سن۔ لکھارن لکھدیاں نیں:

”اچ مینونوں شک پیندا اوہ ٹولیاں جو پنڈاں وچ جا کے انگریزی سرکار تے

اوپدے کارندیاں نوں بھنڈ دیاں سن نمبرداراں دے بوہے تے آکے ایس طرح

دیاں بولیاں مار دیاں رہندیاں:

”نمبردارو تہاڈی ماں سانوں روج ستاوندی اے

ساگ پت دے نیڑے نہ جاندی گو بھی نت منگواندی اے

اوہ ٹولیاں کیمونٹاں دیاں وی ہو سکدیاں کیوں جو پنڈاں توڑی ودھا کے اپنا کم لے کے جان والے نالے اسٹیبلشمنٹ دے خلاف بولن والے گاندھی وادتاں نہیں ہو سکدے۔“ (2)

افضل توصیف نے جتھے برصغیر پاک و ہند وچ انگریز سرکار دیاں نا انصافیاں نوں ساہمنے لیاؤن دا جتن کیتا اتھے اوہناں پاکستان بن مگروں وی بلوچستان دے لوکاں دی غربت تے مستیاں دا گوہ نال مشاہدہ کیتا تے اوہناں بارے لکھیا وی۔ اوہناں دا آکھنا اے پئی بلوچستان وچ ساڈے لوکی اہجے وی قبائلی نظام دیاں زنجیراں وچ جھکڑے ہوئے نیں اوہناں نوں پین لئی پانی، بجلی دا اک بلب، پڑھائی تے ازادی تک میسر نہیں اے۔ بلوچستان وچ پہاڑاں اندر خزانے موجود نیں پر اوتھوں دے سردار کھوج کرن نہیں دیندے۔ اوہناں دے مزاحمتی عمل نوں افضل توصیف بیان کر دیاں نیں:

”پر جے کسے سردار دی گل سنو۔ مثال واسطے میں دونوں وی لے سکدی ہاں۔ نواب بگٹی تے مری دوہاں نال میری گل ہوئی۔ دوویں بلوچستان دی دولت دے خزانے پھولن دے سخت خلاف۔ دوہاں دا خیال اے۔ ایس طرح کرن نال بلوچستان دے لوکاں نوں ککھ وی نہیں ملنا ”سبھ پنجابی کھا جائے گا“ فوج وچ تے ابادی وچ پنجابی دے بہتا ہون کر کے اوہ ہر گل واسطے پنجابی نوں ذمے وار سمجھدے نیں۔ پاکستان دی حکومت تے اسٹیبلشمنٹ داناں وی اوہناں ”پنجابی“ رکھیا اے۔ ایہ سرداراں دی گل اے۔ لوکاں دی بلکل نہیں۔“ (3)

درحقیقت اک پاسے سانوں قبیلیاں دے سرداراں دی مزاحمت ایس پاروں نظر آؤندی اے پئی بلوچستان اندر خزانے پھولے گئے تے پنجاب نوں بوہتا حصہ مل جاوے گاتے دوہے پاسے بیوروکریسی دے آؤن پاروں سرداراں دی اتھارٹی گھٹ جاوے گی۔ افضل توصیف نے پنجاب دی وٹڈ تے موت دے تماشے بارے گل کر دے ہوئے سامراج دی ذہیت نوں وی بیان کیتا اے جس اندر اوس دی پکار مزاحمت نال بھر پور اے۔

درحقیقت افضل توصیف ہوراں دی ایہ جیونی پنجاب دی وٹڈ ویلے جنم لین والی مزاحمت نوں بھروسے ڈھنگ نال بیان کر دی اے۔ اوہناں نے پاکستان بن مگروں مارشل لاء دے خلاف لوکاں دی مزاحمت تے جمہوریت دی بحالی دی گل وی کیتی اے۔ ایس توں اڈ سیاسی، معاشی، مذہبی تے سماجی حوالے نال وی مزاحمت دے کئی رنگ ملدے نیں۔

شریف کججاہی ہوراں دی آپ بیتی ”ساہواں دا ویزہ“ دکھو دکھو سرناویاں پیٹھ لکھی گئی اے۔

لمبہدے وچ شریف کجباہی ہوراں اپنی زندگی دے تلخ حقائق، نوکری دی راہ وچ اوکڑاں، دوستاں دی بیوفائی، عزیزاں دی ناگہانی موت ورگے کئے ای موضوعات نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں کئی شاعراں تے لکھاریاں بارے وی مختصر جانکاری دتی اے۔ ارشد چہال ہوراں نوں اک انٹرویو دیندے ہوئے شریف کجباہی ہوریں اپنے شعراں وچ جنم لین والی بغاوت بارے دسدے نیں جیہدے توں اوہناں دا مزاحمت تے بغاوت والا رویہ سامنے آؤندا اے:

”ایہہ شاید پڑھ کے بیکار رہن توں بھٹٹی ہووے یا شاید ایس کر کے بے بھانویں میرے توں پہلاں اشرف نال دا اک بیٹا پیدا ہو گیا سی پر اوس دے فوت ہو جان نال میرے اندر اکلے پیٹے والیاں نامیاں پیدا ہو گئیاں سن جیہڑیاں بغاوت دے نیڑے ٹر جان دیاں سن میں اشرف ہوراں نوں نہیں سی دیکھ سکیتا تے اوس دے نال دیاں کاپیاں کتاباں توں مینوں ایہہ گل یاد اے۔“ (4)

شریف کجباہی ہوراں نے ”پاکستان وچ پنجابی زبان، کل تے اج“ دے سرناویں بیٹھ پاکستان دی وڈ مگروں زباناں دے تنازعہ آتے وی گل کیتی اے۔

اوہناں دی ایس آپ بیتی وچ لسانی، مذہبی، سیاسی، معاشی مزاحمت نظر آؤندی اے جیہڑی پنجاب دے وسنیکاں دے رویاں تے اپنی ہوند لئی لڑن دی صلاحیت نوں ظاہر کردی اے۔

آپ بیتی ”لاپریت اجیہی محمد“ وچ راجا رسالو اپنی جیون کتھا اپنے پنڈ دیاں یاداں توں شروع کردے نیں۔ بھلیاں سمیاں وچ اوہناں دا پنڈ منڈی وار برٹن، تحصیل نکانہ صاحب، ضلع شیخوپورہ ادا حصا سی۔ راجا رسالو دسدے نیں اپنی اک واری پنجاب حکومت دے وزیر مال، سر چھوٹو رام نے منڈی وار برٹن دے ریلوے سٹیشن دے سامنے جلسہ کیتا جس وچ اوہناں نے زرعی اصلاحات پیش کیتاں۔ ایہ زرعی اصلاحات دراصل اوس دور دے پنجاب حکومت دے وزیر مال دی نکلے طے دے حقائق لئی مزاحمت سی۔ راجا رسالو لکھدے نیں:

”اوہناں اصلاحات دے تحت کوئی بند جیہڑا آپ واہی بیجی نہیں کردا، اوہ زمین دا مالک نہیں سی ہو سکدا، جہدے نال سارے ہندو ساہوکاراں نوں زمین توں بے دخل کر دتا گیا۔ اوہ لوک آئندہ وی زمین نہیں سن خرید سکدے۔ جیہڑے لوکاں ساہوکاراں کوں قرضے لئے ہوئے سن اوہ وی معاف ہو گئے تے سر چھوٹو رام دی ہر پاسے واہ واہ ہو گئی۔ جس دن سر چھوٹو رام منڈی وار برٹن آیا، ہندو سرمایا داراں تے ساہوکاراں اوہدا کالیاں جھنڈیاں نال استقبال کیتا تے جلوس دی شکل وچ چھوٹو

رام مرد آباد دے نعرے لاوندے رہے۔“ (5)

درحقیقت ایہناں فقیریاں وچ وزیر مال سرچھوٹو رام دی مزاحمت مثبت انداز وچ نظر آؤندی اے جدکہ ہندو واں دی منفی مزاحمت وی سامنے آؤندی اے۔ راجا رسالو نے پنجاب دے سرکڑھویں سورمے دلی بھٹی داوی ذکر کیتا اے جیہناں نوں شہنشاہ اکبر اعظم دے دور وچ ۲۶ مارچ ۱۵۸۹ء وچ کوٹوال ملک علی نے میدان نخاس وچ پھانسی دتی۔ دے بھٹی بارے بن والی اک فلم وچ جدوں اوس دے کردار نوں منخ کیتا گیا تاں اوس ویلے راجا رسالو تے ملک دے کئی دانشوراں نے ایس معاملے دی پُنجھان کیتی جدوں حقائق سامنے آئے تاں ایس دے خلاف احتجاجی جلسے راہیں ثقافتی مزاحمت کیتی گئی جو میں کہ راجا رسالو لکھدے نیں:

”ایہ فلم دیکھن توں بعد سوچواناں دا 14 ستمبر 1984ء نوں جناب اعتراز احسن بار ایٹ لاء ہوراں دے چیمبر وچ اک اکٹھ ہویا تے بعد وچ 21 ستمبر 1985ء نوں فلٹیٹیز ہوٹل وچ اک احتجاجی جلسا ہویا جہدی صدارت صفدر میر ہوراں کیتی۔ جدوں کہ اُچھ پڑوہنے جناب محمد حنیف رامے ہوری سن۔“ (6)

راجا رسالو نے دے بھٹی دی پھانسی دے خلاف شاہ حسین ہوراں دے مزاحمتی رویے نوں وی بیان کیتا اے تے ایس سلسلے وچ نجم حسین سید ہوراں دے لفظاں تے لوک واراں وچول حوالے وی دتے نیں۔

شاہ حسین تے دلا بھٹی سولہویں صدی دے حکومتی نظام تے اوس راہیں ایجاد ہون والے دین الہی دے خلاف مزاحمت کرن والے لوک سن۔ راجا رسالو ہوراں دی ایہ آپ بیتی اک پاسے تے اوہناں دی حیاتی دے واقعات نال بھری ہوئی اے تے دوجے پاسے ایس وچ پنجابی زبان تے ادب دی بڑھوتری تے حقال لئی کیتے گئے جتناں دی پوری رپورٹ وی ملدی اے۔ ایس آپ بیتی وچ سانوں مغل، انگریزاں تے ملک اندر پنجابی زبان دا حق مارن والیاں دے خلاف بھرویں مزاحمت ملدی اے۔

سردار علی نسیم ہوراں دی آپ بیتی ”کجھ ہڈ بیتی کجھ جگ بیتی“ وچ دوجی وڈی جنگ توں گل چھوئی گئی اے۔ اوس ویلے اوہناں دی عمر تھہ ورھے سی۔ ایہ اوہ دوری جدوں پوری دنیا آتے جنگ تے افراتفری داسماں سی۔ ہٹلر نے فرانس تے قبضہ کر لیا سی تے جاپان کلکتے تیک اپڑ گیا سی۔ انگریزاں نوں جدوں اپنی پے گئی تاں اوہناں نے پنجاب وچوں زبردستی گھروواں دی جنگ لئی بھرتی شروع کر دتی جاپان نے امریکہ دے بحری بیڑے نوں تباہ کیتا تاں اوس ویلے امریکہ دی مزاحمت نوں لکھاری نے

بیان کیتا اے:

”جاپان نے امریکہ دے بہت وڈے بحری بیڑے پرل ہاربر نوں تباہ کر دتا اخیر
امریکہ نے جاپان دے شہر ہیروشیما تے ناگا ساکی تے ایٹم بم مار کے لکھاں
بندے مار چھڈے۔ تاں اوس جنگ دا خاتمہ ہو یا۔“ (7)

لکھاری اپنے ذاتی حالات دی دس پاؤندے نیں پئی اوہ ضلع لدھیانہ وچ کھنہ منڈی دے
نیڑے جری پنڈرہندے سن۔ 1942ء وچ اوہناں نوں سکول وچ داخل کروایا گیا۔ پر کجھ حالات دی
مجبوری پاروں اوہ اپنے نانکے پنڈ چلے گئے۔ او تھے سکول نہ ہون پاروں تعلیم جاری نہ رکھ سکے تے ڈنگر
چارن لگ پے۔ جنگ وچ ہرناں تے گاواں وی ہوندیاں سن۔ پر اوہناں گاواں نوں مارنا یا پھڑنا جرم سی
پر جہوں اوہ کھیتاں نوں اُجاڑ دیاں تاں لوکی مزاحمت کر دے سن جیویں کہ:

”اوہناں گائیاں نوں رام گھواں کہندے سی۔ اوہناں نوں وی پھڑنا یا مارنا جرم سی۔
پر جہوں اوہ فصلوں اُجاڑ دیاں سی۔ پنڈاں دے لوک ڈانگاں نال ڈکدے کئی
دناں راتوں وچ دریائے کھگھر ٹپا آؤندے سن۔“ (8)

اخیر جہوں گھر دے حالات کجھ پیچگلے ہوئے تاں سردار علی نسیم ہوراں نوں کھنے سکول وچ داخل
کروا دتا گیا۔

وڈے ویلے جتھے دو بے مذہباں دے لوکاں نے مسلماناں نال بدسلوکی دا روڈیہ رکھیا او تھے کئی
اجیہے سکھ وی سن جیہہناں نے مزاحمت کر دیاں ہو یاں مسلماناں دیاں جانان بچائیاں۔ درحقیقت انگریزاں
تے گانگریس دے متعصب لیڈراں دی سازش پاروں دونوں پاسے وڈے ویلے ظلم دی انتہا ہوئی۔ ہٹلر نے
انگریزاں دی طاقت نوں مکا دتا تے اوہناں نے اپنے گھرنوں بچاؤن لئی برصغیر پاک و ہند نوں
Divide and Rule دی پالیسی دے تحت آزاد کر دتا۔

بہر حال غربت دے باوجود سردار علی نسیم ہوراں نے میٹرک پاس کیتا تے کئی روزگار دے
ذریعے اختیار کیتے۔ اخیر اوہناں نوں بینک وچ ملازمت مل گئی جتھوں جون 1959ء تا 1998ء وچ
ریٹائر ہوئے۔ فیر اوہ 2000ء وچ امریکہ چلے گئے۔ لکھاری نیویارک دی سیر بارے دسدیاں ہونیاں
لکھدے نیں اک واری جیکسن ہائٹ توں آؤندیاں اوہ غلطی نال باہر نکل گئے۔ کارڈ نوں ورتن لئی چند منٹ
چارچ ہون تے لگدے نیں۔ لکھاری انتظار کرن دی بجائے بوہے وچ وڑ گئے جتھوں لوک سامان لے
کے نکلدے نیں۔ اوس ویلے پولیس دی مزاحمت ملاحظہ ہووے:

”پولیس والے مینوں پھڑ لیا۔ آئی ڈی منگی۔ میں دسیا میں ویزٹیو آں۔ پاسپورٹ گھر پیا

اے۔ اوہنے میرا نیویارک ڈائریس لکھ کے سٹھ ڈالر جرمانہ دا چلان کر دتا۔“ (9)
درحقیقت لکھاری نے سانوں امریکہ دے قومی کرداروں دکھان دی کوشش کیتی اے۔
درپردہ اوہناں اپنے ملک پاکستان دے نظام اندر موجود سماجی ناہمواریاں، لوکاں تے انتظامیہ دے غلط
رؤیے دے خلاف مزاحمت کیتی اے۔

ایس توں اڈ سردار علی نسیم نے ملک دے دفاع لئی ایٹم بم دی بجائے اوس دی معیشت نوں
مضبوط کرن دی گل کیتی اے۔ درحقیقت ساڈی معیشت ورلڈ بینک، ایشین بینک تے آئی۔ ایم۔ ایف امریکہ
کول گروی پئی ہوئی اے جدکہ محنت کرن والیاں نوں ساڈے ملک وچ کمی سمجھیا جاندا اے۔ لکھاری ایس
ذات پات دی جنگ دے خلاف مزاحمت کردیاں ہونیاں لکھدے نیں:

”ساڈے ہنرمند، محنت کش، ٹیلیویژن لوک جیہڑے ملک دی تعمیر کر رہے نیں۔
اوہناں نوں زمیندار نفرت نال کمی کہہدے نیں۔ لہذا ایس لفظ نوں یا تے قانوناً بین
کر دیو یا اوہنوں توقیر دیو۔ اگر کمی دا مطلب کم کرن والا۔ محنت کش اے۔ فیر میں
معاشرے نوں دو حصیاں وچ تقسیم کرناواں۔ اک کمی کلاس اے۔ دوجی نکی کلاس
اے۔ جیہڑی قوم نال غداری دے صلے وچ انگریزاں دیاں محنتیاں ہونیاں
جاگیراں تے خدائی قائم کر کے بیٹھی ہوئی اے۔“ (10)

بہر حال لکھاری نے اپنی حیاتی دے ڈونگھے مشاہدے پاروں سماجی، اخلاقی، مذہبی، سیاسی تے
معاشی مسئلیاں نوں بیان کیتا اے تے اوہناں دے خلاف مزاحمتی رؤیے وی سامنے لیاؤن دی
کوشش کیتی اے۔

محسن مگھیا نہ ہوراں دی آپ بیتی ”میں نماں“ وچ جتھے محسن مگھیا نہ ہوراں دے جنم ورھے، تعلیم
تے اوہناں دی پروفیشنل حیاتی بارے جانکاری ملدی اے او تھے اوہناں دے بطور طالب علم اپنے
حقاں دی منگ تے جمہوریت دی بحالی لئی کاوش وی نظر آؤندی اے۔ محسن مگھیا نہ دسدے نیں پئی
جدوں اوہ پنجاب میڈیکل کالج توں ایم بی بی ایس کرن لگے تے ایس دوران اوہناں نے اپنے دوستاں
نال مل کے اک جماعت بنائی۔ ایس جماعت دے بناؤن دا مقصد ای مزاحمتی رؤیے نوں ظاہر کر دیا
اے جیویں کہ محسن مگھیا نہ لکھدے نیں:

”اساں بیلیاں مل کے تے ویلی اینٹس Valiant دی جماعت وی بنائی۔ ایہ
آزاد خیال لوکاں دی جماعت ہائی پر ایہہد ایہ مطلب نائیں جوں ایہ سارے مادر
پدر آزاد ہان۔ ایہہدے وچ کٹڑ نمازی وی ہان تے دہریے وی اسلامی

ذہن والے لوکی وی ہان تے سوشلسٹ کمیونسٹ وی۔ ایہ آکھنا ڈھیر صحیح ہوسی جوں ایہ اوہناں بیلیاں دی جماعت ہائی جیہڑے مذہب نوں بنیاد بنا کے الیکشن ناہیں لڑنا چاہندے پر ایس ویلی ایٹس دے جھنڈے بیٹھ لوکی انج کٹھے ہوئے جیویں اوہناں نوں بڑے چرتوں ایس جماعت دا انتظار ہائی جیہدے وچ اوہ کھل کھلا کے اپنی گلاں کر سکین۔“ (11)

محسن مکھیانہ ہوراں نے جنرل ضیاء الحق دے دور وچ بھٹونوں جیل وچ بند کرن مگروں لوکاں دے مزاحمتی رویے نوں وی بیان کیتا اے لکھدے نیں:

”ذوالفقار علی بھٹونوں اندر کر کے جنرل ضیاء الحق حکومت وچ آ گیا۔ لوکاں اوہنوں آکھیا جوں بھٹونوں چھوڑ چھوڑیا تے ایس تینوں نہیں چھوڑنا..... جنرل ضیاء اوہنوں پھانسی لوا چھوڑایا۔ مارشل لاء ایڈاسنت ہائی جوں اوہدے وچ احتجاج کرنا بہوں اوکھا کم ہائی پر مڑ وی ساڈے کالج ہڑتالاں ہویاں نعرے لگے۔“ (12)

محسن مکھیانہ ہوراں دی ایس آپ بیتی وچ سانوں سیاسی جبر تے مذہب دے نال اتے سیاست کرن والیاں دے خلاف مزاحمت دارنگ ملدا اے۔

پروفیسر غلام رسول شوق ہوراں دی آپ بیتی ”سفر جاری اے“ وچ دیس دی ونڈ وچ حصہ لین والے لوکاں دی مزاحمت ملدی اے۔ پروفیسر غلام رسول شوق ہوراں دا تعلق ضلع گورداسپور، تحصیل بنالہ، ڈاکخانہ جوڑا سنگھا دے اک نکلے ججے گراں کوٹ کرم چند نال سی۔ ابتدائی تعلیم اوہناں نے اپنے پنڈ لاگے خالصہ ہائی سکول بھاگوال توں حاصل کیتی۔ جدوں پروفیسر غلام رسول شوق ستویں جماعت وچ سن اوہدوں ای ونڈ دے دوران لڑائی جھگڑے ہون لگے۔ سکولاں وچ چھٹیاں ہون کارن اوہ اپنے تائے کول وٹالے شہر گئے۔ اوس دوران شہر وچ ہون والی مزاحمت نوں بیان کردیاں ہویاں پروفیسر غلام رسول شوق ہوری لکھدے نیں:

”وٹالے وچ نکلن والے جلوساں وچ حصہ لینا شروع کردتا سی۔ ایہ جلوس زیادہ تر شیخ بہاء الدین جیہڑی اوس ویلے اک نوجوان قیادت سی اوس دی سربراہی وچ نکلدے سن..... تے نعرے لگدے سن۔ ”پاکستان..... زندہ باد..... قائد اعظم..... زندہ باد..... خضر حیات مردہ باد“ اوس سے پلس دیاں ڈانگن دی کھادیاں تے ایدھر اودھر دیاں کندھاں وی ٹپیاں۔ انج اوہدوں تیک ایہہ وی پک سی پئی وٹالے ضلع گورداسپور پاکستان دا حصہ اے۔ ایہ ہندوستان دا حصہ بننا بعد دی لچ

کھرج سی۔ جیہدا پتا اخیر تے لگاسی۔“ (13)

وڈ ویلے ہندو تے سکھ جیہدے رل کے مسلماناں نال رہندے سن اوہناں دے رویے بدل گئے۔ اوہناں نے ہتھاں وچ کرپاناں پھڑلنیاں۔ آخر جدوں وڈھنگ دی لال ہنیری جھلی تے لکھاری نے اپنیاں اکھاں نال ایس نوں ویکھیا۔ اوس دے گھر والے تے دو بے کئی وٹالے دے لوک بھکھے بھانے تے چھوڑاں دا پانی پیندے پاکستان دی دھرتی آتے اپڑے۔ کئی لوک راہ وچ مارے گئے تے کئی سوانیاں نے عرت بچاؤن لئی نہراں وچ چھالاں مار دتیاں۔

امین ملک ہوراں اپنی آپ بیتی ”راوی توں ٹیڑتیکر“ وچ اپنے بال سپنے وچ دیس دی وڈ ویلے فسادات تے لوکاں دی مزاحمت نوں بیان کیتا اے۔ امین ملک امرتسر دے نکلے جیہ پنڈ گجرانوالی وچ 1942ء نوں جمے۔ اوہناں نے انبالہ ضلع امرتسر دے اک چھوٹے جیہ سکول وچوں اپنی مڈھلی تعلیم حاصل کیتی۔ اے جیہ جیہ جماعت وچ سن پئی 1947ء وچ وڈ ویلے فسادات ہون لگے۔ امین ملک ہوراں دے والد کیوں بے لاہور وچ ملازم سن ایس پاروں باقی سارے بھین بھراوی لہور سن۔ امین ملک اپنی ماں نال امرتسر رہندے سن۔ آخر فسادات تے وڈھنگ توں بچ کے امین ملک تے اوہناں دی ماں جتھے نال رلے تاں بے پاکستان جاسکن۔ پر حالات دی مجبوری تے وڈھنگ پاروں اوہناں دی ماں نے اپنے پنڈ دے ماشکی نوں تن سو روپے دتے پئی بال نوں پار لنگھا دیوے۔ ایس طرح امین ملک پہلاں ای پاکستان اپڑ گئے تے اوہناں دی ماں بعد وچ پاکستان اپڑی۔ جدوں امین ملک اپنی ماں نوں پچھدے نیں پئی تیں کس طرح پاکستان اپڑیاں تاں اوس ویلے مزاحمتی رنگ کجھ انج اگھڑا اے:

”اوسنے دسیا کہ راوی وچ ہڑھ آیا سی۔ اوتھے پل تے بے نہیں سی۔ پل ڈیرا بابا نانک ول سی اوتھے جا نہیں ساں سکدے۔ راہ وچ سکھ بیٹھے سن۔ اتھے وی اوہ حملے کر رہے سن۔ میرے پار لنگھن توں پنج ست دن یا پتا نہیں کئے دن ایہ یاد نہیں رہیا کسے بندے نوں ترس آیا اوسنے بیڑیاں منگو اتیاں اوسنے لوکاں نوں انج لنگھایا کہ پتہنول لے کے اوس پار کھڑا ہو گیا تے آکھن لگا کہ جیہڈا مرد یا جوان آدمی بہوے گا گولی مار دیاں گا پہلے عورتاں تے بڈھے بندے جان گے۔ پہلاں اوہناں عورتاں لنگھائیاں فیر بڈھے تے فیر ہولی ہولی سارے لنگھ آئے۔“ (14)

شریف انجم ”انج گزرے پنہدھیاتی دا“ وچ اپنے جیون دی کتھا سناؤندے نیں۔ اوہناں دا آکھنا اے پئی اوہناں دے ماں پیو ضلع امرتسر دے اک نکلے جیہ پنڈ کاکا کھنڈیالہ توں 1947ء وچ ہجرت کر کے بابا بلھے شاہ دی بگری شہر قصور وچ آوے۔ جدوں دیس دی وڈھوئی تے مکان دی

الائمنٹ دے مسئلے نے جنم لیا۔ شریف انجم ہوراں دے والد سرکاری دفتر اں دے چکر لاؤندے نیں تال اوہناں نوں رشوت ورگی اوکڑ دا سامہنا کرنا پیندا اے۔ پر اوہناں دے والد رشوت دے خلاف مزاحمت کردے نیں:

”میرے والد اپنی اوس سکی وچھڑی ہوئی بھین نوں لہمن واسطے روز مہاجر کیمپاں دے چکر لاؤندے جیہڑی سکھاں دے اک جتھے دے حملے پاروں قافلے توں وچھڑ کے ایس انڈینیری دنیا اندر گواچ گئی سی۔ تے نالے مکان دی الائمنٹ واسطے روز دیہاڑی سرکاری دفتر اں دے چکر وی کڈھدے۔ جتھے کسے سرکاری بابو نے ”مٹھی گرم“ کرن لئی مطالبہ کیتا تے میرے بزرگ نے غصے وچ کلیم دے کاغذات ای پاڑ دتے کہ اوہ ملک جیہدے واسطے اسال اپنا سب کجھ قربان کر دتا اے، او تھے اپنے سرکاوے واسطے مکان لین لئی وی وڈھی تارن پئے گی۔“ (15)

دراصل مزاحمت دا تعلق بندے دی اپنی ذات دے شعورتوں بن دا اے جیہڑا پورے سماج نوں بدلن دا چاہیوان ہوندا اے۔ پاکستانی پنجابی لکھاریاں نے نہ صرف اپنی ذات توں گل ٹوری سگوں اوہناں نے دو بے ملکاں دے سفر کر کے اپنے مشاہدے تے تجربے راہیں انسانیت دی گل کیتی۔ ایہو کارن اے پئی پاکستانی پنجابی نثری ادب وچ آپ بیتی دے نال نال سفر نامے وی لکھے گئے جیہناں وچ مزاحمت دا عنصر بھرواں ملدا اے۔ اعجاز الحق ہوراں دا سفر نامہ ”یورپ توں جیونگم نال“ پنجابی دا پہلا سفر نامہ اے جس وچ اوہناں ایران، ترکی، یونان، جرمنی، اوسٹریا تے یوگوسلاویہ ورگے ملکاں دے حالات تے حقائق نوں بیان کیتا اے۔ اعجاز الحق ہوریں افغانستان داویزہ حاصل کرن لئی لاہور ریلوے سٹیشن توں پنڈی تے فیر اسلام آباد جاندے نیں۔ ایتھے اوہناں دی ملاقات گجرات دے اک بندے نال ہوندی اے۔ اعجاز الحق اوس نال پنجابی وچ گل کردے نیں تے اوہ بندہ جیہڑا ڈپٹی سیکرٹری دے عہدے توں ریٹائرڈ سی اوہ اردو وچ گل کردا اے۔ ایتھے اعجاز الحق ہوراں ولوں اپنی ماں بولی بارے مزاحمت ملدی اے:

”اوہ تے بوہتا اردو بولن دی کوشش کردے سن پر میرے ولوں ہرواری پنجابی سُن کے اوہناں نوں وی پنجابی وچ گل کرنی پیندی کئی کئی منٹ تے انج ہوندا پئی اوہ اردو وچ گل کردے نیں میں پنجابی وچ گل کر رہیا آں۔
آخیر اوہناں نے آکھیا۔
”قومی زبان وچ گل کرنی چائی دی اے۔“

میں عرض کیتی

”پنجابی پہلے۔“ (16)

اعجاز الحق ہوراں دا ایہ سفر نامہ نہ صرف حال دیاں گلاں تے معلومات دیندا اے سگوں تاریخ دے حقائق نوں وی سامنے لیاؤندا اے۔ اوہناں نے اک پاسے ترکی دی عظمت نوں بیانیا اے جتھوں دا شہر استنبول صدیاں تیک سارے یورپ، ایشیا تے افریقہ دی سیاست دا گڑھ رہیاسی تے دوجے پاسے استنبول وچ رہن والے پاکستانیاں دیاں زندگیاں اُتے چان پایا اے۔ جیہڑے اپنے گھر والیاں دا پیٹ پالن لئی انگلینڈ، جرمنی یاں دوجے ممالکاں وچ جانڈے نیں پر او تھے غلط لوکاں دے ہتھیں چڑھ کے ڈپورٹ ہو کے استنبول آجانڈے نیں۔ ایتھے ایہ سمگلنگ کردے نیں تے مین رنگ دا کاروبار کردے نیں۔ درحقیقت سفر نامہ نگار نے اوہناں پاکستانیاں دی اخلاقی مزاحمت نوں بیان کیتا اے جیہڑے اپنے گھر والیاں دیاں بنیادی لوڑاں پوریاں کرن لئی اچھا پیشہ اپناؤندے نیں جیہڑا بعد وچوں معاشی تے سیاسی مسئلہ بن جاندا اے۔ ایس طرح معاشی توں اخلاقی تے فیر سیاسی مزاحمت ول سفر شروع ہو جاندا اے۔ اعجاز الحق ہوراں نے پیرس دے سفر وچ پاکستانیاں دے رویاں بارے جو کجھ دیکھیا اوس نوں حقائق دے چان وچ بیان کیتا اے جس وچ لکھاری دا ترش رویہ تے مزاحمت دا عنصر ملدا اے۔

اعجاز الحق ہوراں نے اپنے سفر دے دوران لوکاں دے قومی تے بین الاقوامی پدھر دے غلط رویاں دے خلاف مزاحمت دے معاشی، سماجی، سیاسی تے اخلاقی پکھاں نوں بیان کیتا اے۔

سلیم خاں گئی ہوراں اپنے سفر نامے ”دیس پردیس“ وچ لندن دے بی بی سی دفتر وچ اپنی ٹریننگ دے حالات نوں بیان کیتا اے۔ ایس ریڈیو ٹریننگ کورس دے منظم جارج میسری دے مختلف ممالکاں دے بندیاں کولوں اوہناں دے ریڈیو سٹیشن بارے جانکاری حاصل کرن اُتے سلیم خاں گئی ریڈیو پاکستان دی تاریخ اُتے چان پاؤندے نیں۔ ایس حوالے نال سلیم خاں گئی تحریک پاکستان دے پچھو کڑ بارے دس پاؤندے نیں پئی لارڈ مونٹ بیٹن، مہاتما گاندھی تے پنڈت نہرو دے رویاں دے برخلاف قائد اعظم، تحریک پاکستان راہیں اپنا دکھرا ملک حاصل کرن وچ کامیاب ہو گئے جیویں کہ سلیم خاں گئی قائد اعظم ہوراں دی مزاحمت بارے لکھدے نیں:

”تحریک پاکستان بارے میں پچھو کڑ دسدیاں ہویاں آکھیا کہ قائد اعظم نے اکلے

ہوندے ہوتے وی سکھاں ہندوواں تے انگریزاں دا مقابلہ کیتا۔ ماسٹر تارا سنگھ

دی کرپان، مہاتما گاندھی دی سیانف، پنڈت نہرو دی ذہانت تے لارڈ مونٹ بیٹن

دی قوت نوں قائد اعظم نے مات دتی تے پاکستان بنایا۔“ (17)

محمد اسماعیل احمدانی دا سفرنامہ ”پیت دے پنہ“ سراینکی وسبب تے بولی دی سخان دی اک داستان اے جس وچ ایران دے انقلاب، سراینکی وسبب تے ادب اُتے چانن پایا گیا اے۔ سفرنامہ نگار نے مشاہداتی تے تصوراتی انداز اختیار کردے ہوئے عشقیہ داستاناں بارے وی گل کیتی تے مسلماناں دی آزادی تے اک دکھرے ملک دے مطالبے دیاں کوششاں کرن والے تے انگریزاں دے راہ وچ مزاحم ہون والے سورمیاں (نواب مظفرخان، اسلم ملغانی، احمد خان کھرل، میر شیر محمد ٹالپور تے ہوش محمد شیدی) دا ذکر کیتا اے جیہڑے سامراج دیاں غلط پالیسیاں دے خلاف لڑے۔ ایسے طرح محمد اسماعیل احمدانی ہوراں نے حریت فکر تے عمل لئی لڑن والے لوکاں دا تاریخ دے جھروکے وچوں ذکر کیتا اے جس وچوں مزاحمتی رنگ ملدا اے:

”شہداد پور دے پاسے کنوں بیا مہدی مجاہد (سید احمد بریلوی) وی لنگھیا ہا۔ جیں کنگری (پیر جو گوٹھ وچ آہوون رادھا ہا۔ جیرھا انگریزاں کوں سیھہ دا کنڈا تھی لگا۔ اوں حریت دے ون دی پکارا شاخ ہک صدی وچ ڈو دفعہ (مکھی ڈھنڈ ساکھڑ شہداد پور کنوں 25 میل پوادھ تے) (1892ء تے 1942ء) توواراں دی راند اتے رانقلاں دا اہوکھیڈ ڈکھلایا جو انگریز داساہ ماندا تھی گیا۔ ایں حریت عمل دے مرکزی کردار سرائی سردار نظر مائی بلوچ۔ سراینکی بولن والے ہن۔ جیرھے نو تک کوٹ چھٹ۔ ڈیرہ غازی خان کنوں آئے ہن۔ اتے ڈوجھی جھنڈا شاخ (پیر جھنڈا گوٹھ شہداد پور کنوں چوڈاں میل پچادھ تے) حریت فکر دی ابا بھا بھڑکائی۔ جیندے وچوں عبید اللہ سندھی سراینکی سپوت جا پور ڈیرہ غازی خان داربا کو جیہناں فریڈم فائٹرز تے ریشمی رومالیں دی سازش دا چچا نکھتا جنھناں انگریز راج کوں بٹھی دے بل وانگر بال تے کیری کر چھوڑیا۔“ (18)

درحقیقت سفرنامہ نگار نے تاریخی شعور دی اکھ نال آزادی لئی لڑن والے لوکاں بارے جانکاری دتی اے جیہناں پاروں اج اسمیں آزاد فضا وچ ساہ لے رہے آں۔

نعیم حاقب ہوراں دے سفرنامے ”بھار مسافراں“ وچ سڑک راہیں افغانستان توں تری، بلغاریہ، یوگوسلاویہ، اٹلی، فرانس، جرمنی تے کئی ہور ملکاں دے سفر نوں بیان کیتا گیا اے۔ سفرنامہ نگار ایہناں ملکاں دے حالات بیان کردیاں ہونیاں ایہناں دا اپنے ملک پاکستان نال موازنہ کردے نیں۔ اوہناں نے یورپ دے کمیونسٹ ملکاں وچ جنسی آزادی تے برائی نوں بیان کیتا اے جیہڑی کسے وی سماج دیاں اخلاقی قدراں نوں تباہ کر دیندی اے۔ سفرنامہ نگار افغانستان دی سیر کرن مگروں جدوں ترکی

لئی روانہ ہوندا اے تے جہاز وچ اپنے ملک دی اک نشے وچ دھت سوانی تے کچھ مرداں دے رُوے دے خلاف مزاحمت کر دیاں لکھدے نیں:

”شراب دے نشے وچ جو اوہدے مونہہ آیا بکدی گئی تے ساڈے بھراواں نے اوہدا پورا پورا ساتھ دتا۔ اوہ ہر طرح دی شرم حیا لہ کے واہیتیاں کر دے پئے سن میرا دل کینا بے اپنے وطن دے متھے تے لگے ایہناں کالیاں دا ناں نوں چک کے جہاز توں تھلے سٹ دیاں جیہڑے میرے سونے دیس دا ناں بدنام پئے کر دے سن۔“ (19)

احمد سلیم ہوراں دا سفر نامہ ”جھوک رانجمن دی“ ہندوستان دے سفر دیاں یاداں تے ونوں اہم لکھاریاں تے لکھارناں نال ملاقاتاں دی اک کتھا اے۔ احمد سلیم ہوراں نے امرتا پرتیم نال اپنی خط و کتابت تے پاکستان دے لوکاں دے رُوے نوں وی بیان کینا اے۔ جیہناں وچوں کچھ لوک اجیہے نیں جیہڑے دو جیاں لکھاریاں دے کردار اُتے کچھ اچھا لہدے رہندے نیں۔ امرتا پرتیم نے اپنی کتاب رسیدی ٹکٹ وچ سجاد حیدر بارے بڑے احترام نال گل کیتی ہوئی اے جس نوں اک لکھاری نے سنسہ کر دتا تے جدوں امرتا پرتیم نے احتجاج کینا تے اوس دی ذات تے کچھ اچھا لہا گیا۔ جیویں کہ لکھاری امرتا پرتیم دے رُوے نوں بیان کر دیا اے:

”کئی سال بعد امرتا جی نے سجاد حیدر ہوراں نال اپنی دوستی بارے ”رسیدی ٹکٹ“ تے ”میں جمع توں“ وچ بڑے احترام نال گل کیتی اے۔ افسوس کہ ”رسیدی ٹکٹ“ دے پاکستانی اردو ایڈیشن وچ سجاد حیدر ہوراں بارے اوہ سارا ذکر سنسہ کر دتا گیا۔ ایس گھٹیا تے غیر اخلاقی حرکت تے جدوں امرتا جی نے پروٹیسٹ کینا تاں پبلشر تھال تھال اوہناں دے خلاف ایہر او دھر دیاں ہانکن لگ پیا۔“ (20)

احمد سلیم ہوراں نے اپنی ادبی حیاتی دے خلاف سازشاں کرن والیاں نوں وی بے نقاب کینا اے تے فیر اوہناں نے پنجاب یونیورسٹی وچ بابا لکھے شاہ دا کلام کورس وچ شامل نہ کرن دے خلاف لوکاں دی مزاحمت نوں وی بیانیا اے لکھدے نیں:

”جدوں پنجاب یونیورسٹی لہور وچ ایم اے پنجابی دیاں کلاساں شروع ہونیاں ڈیپارٹمنٹ دے پہلے چیمبر مین ڈاکٹر وحید قریشی نے لکھے شاہ نوں کورس وچ نہیں سی لایا۔ جدوں پنجابی دے کچھ سیانے لکھاریاں ایس بارے پروٹیسٹ کینا۔ تاں اوہناں نوں دسیا گیا کہ جے لکھے شاہ نوں کورس وچ رکھیا تاں نوجوان منڈیاں

کڑیاں وچ فحاشی پھیلے گی۔ تے ڈر اے کہ کتے اوہ بے دین تے ملحد نہ
ہوجان.....“ (21)

احمد سلیم ہوراں نے اجیت کورتے اوس دی دھی نال اپنی ملاقات دے دوران Feminism
تے عورت دی آزادی اُتے پورے نظام وچ بدلا راہیں لوکائی وچ چانن تے شعور لیاؤن اُتے زور دتا
اے۔ جیویں کہ اوہ اجیت کور نال ہندوستان وچ جنم لین والے ردعمل تے Anti-Male شاعری
بارے جانکاری حاصل کرن لئی گل کردے نیں تاں اوس ویلے دی مزاحمت دا عمل ملدا اے:
”..... پوری انسان ذات دی جدوجہد چل رہی اے تے ایہہ جدوجہد اوس ویلے
کامیاب ہو سکدی اے جدوں عورت دی آزادی ممکن ہووے۔ یعنی مردوی اودوں
ہی آزاد ہو سکدا اے جدوں عورت آزاد ہووے گی۔“ (22)

کسے وی غلط رویے دے خلاف بولنا ای مزاحمت دے پکھنوں ظاہر کردا اے پر جے کرسماج
دے اصل نوں اُگھیزن دی گل ہووے تاں سماج اوہدوں ای چنگے راہواں اُتے چلدا اے جدوں مرد
دی مخالفت دی بجائے سارے غلط سسٹم دی مخالفت کیتی جائے جیویں کہ اجیت کور، من جیت کور دی
شاعری بارے گل کردی اے تے اوس وچ وی مزاحمت دا پکھ ملدا اے۔

ایس سفر نامے وچ اجیت کور دی دھی ار پنانے سماج وچ مرد تے سوانی دونوں وچ اکوجھے
بوجھنوں وٹن دی گل کیتی اے تاں بے سماج سدھ ول چل سکے تے دوجے پاسے تعلیم انج دتی
جاوے پئی سماج وچ چانن ہووے ناں کہ ڈگریاں لئی پڑھیا جاوے۔ سفر نامے وچ آرٹ دی قدرونوں
ودھاؤن لئی روزگار، صحت، تعلیم تے رہائش مہیا کرن اُتے زور دتا گیا اے۔

عبدالباسط بھٹی ہوراں دے سفر نامے ”کو کہے پنہ گرانندے پاندھی“ احمد پورتوں چنن پیر
تیک دے میلے تے جاؤن تے سفر دے حالات نوں بیان کردا اے جس وچ سرانیکی تہذیب، ثقافت
تے سخاں دی گل کیتی گئی اے۔ سفر نامہ نگار نے ریاست بہاولپور وچ انگریزاں دے آؤن تے
جاگیرداری دماغ دے ابھرن تے دوجے پاسے تعلیم دی کمی تے سماجی ناہمواریاں پاروں جنم لین
والے مسئلیاں نوں سامنے لیاؤندا اے۔ جس ویلے سفر نامہ نگار اپنے سرانیکی وسبب دی اصل سخاں بگڑاؤں
والا ڈاہرتے اپڑدا اے تے لوکاں نوں گھوڑیاں تے نندا، مقابلے کردا تے خوش ہوندا دیکھدا اے تے
اوس ویلے اوس دی مزاحمت وین دی صورت ملدی اے:

”ساڈی ایہہ سخاں۔ اساڈا ایہہ تزکے سدا ویندے۔ سنگڑ دا ویندے۔ قلم تے
نانصافی دی ڈین اینکوں نگلی ویندی ہے۔ اوتے دھرتی واسیو کوئی ہے جیڑھا ایں

ڈاہر کوں بچا گھنے۔ کوئی ہے جیڑھا ساڈی فریاد سُنے۔ اُو گنگے باتے حکمرانو! ظلم ظلم
ہے ودھدے تال مٹ و بندے۔ تہاڈے کول پارک ہن۔ چھا گنگے مانگے وے
جنگل ہن۔ جلو پارک دیاں جھیلاں ہن۔ پترياء اچ بجلی دے پٹنگھے ہن۔

اُو چھا گنگے مانگے دے عیش ماٹرن والیو

اُو جلو پارک دیاں مصنوعی جھیلاں نال دل وندلاون والیو

اُو پترياء اچ بجلی دے پٹنگھے جھوٹن والیو

شاہی قلعے تے شالا ماراچ دعوتال کھاون والیو

نڈا واسطے ساڈی سخان چھوڑ ڈیو۔ اسال کجھ نی منگدے

نہ دھن دولت نہ داری نہ رہن کیتے کوئی چک منگدوں

اسال ایس دھرتی دے واسی ہیں اسال جیون داسئیں حق منگدوں۔“ (23)

درحقیقت سفرنامہ نگار اپنی ثقافت تے تہذیب نوں بچاؤن دا چاہیوان اے جس طرح ہڑپے تے

موہن جوڈو دے قومی ورثے نوں اچ بچایا جا رہیا اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا سفرنامہ ”میریاں بھارت پھیریاں“ خواجہ نظام الدین اولیاء دے
عرس تے فیر اک ادبی اکٹھ بارے جانکاری دیندا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوری ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھمد
ہوراں نال مولائش کشتہ ہوراں دی کتاباں دی دکان تے جلیانوالہ باغ وکھن جاندے نیں۔ جلیانوالہ
باغ ساڈی قوم دے مزاحمتی رویے دی اک کڑی اے کیوں جے ایس باغ وچ ہندوستان دے سارے
مذہباں دے لوک اپنے خلاف بنائے گئے انگریز دے غلط قانون تے بل دے خلاف اکٹھے ہوتے سن۔
ڈاکٹر شہباز ملک جدوں دوجی واری اک ادبی اکٹھ وچ رلت لئی ہندوستان جاندے نیں تاں
اوتھے پنجابی یونیورسٹی پیٹالہ دے مکھی ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ نال پنجابی زبان دے اصل سومے بارے
مزاحمت کردے نیں ملاحظہ ہووے:

”میں اوہناں دیاں کتاباں وی پڑھیاں ہونیاں سن۔ اوہ لسانیات دے بندے

نیں۔ ایہہ دکھری گل اے کہ مینوں اوہناں دے نقطہ نظر نال اتفاق نہیں سی۔ میں

اپنی کتاب ”پنجابی لسانیات“ (1977ء) وچ اوہناں نال دستاویزی حوالے نال

بحث کر کے اختلاف کیتا سی۔ جیہڑا ایس نوعیت دا اے کہ اوہ پنجابی زبان دیاں

جڑھاں نوں سنسکرت نال جوڑ دے نیں۔ جدوں کہ میرے نقطہ نظر نال نویاں حقیقتاں

نوں مکھ رکھیتے تے پنجابی زبان دیاں جڑھاں دراوڑی منڈا گروہ دیاں زباناں

نال جا رلدیاں نیں۔ ایہہ نقطہ نظر عین الحق فرید کوٹی نے اپنی کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ وچ مقبول کیتا اے۔“ (24)

استھے زبانوں بارے اصل حقائق تے اوہناں دے سومیاں بارے مزاحمتی روئے ملدا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے ہر ہر نئے واقعے نوں بیان کرن دی کوشش کیتی اے تے ہندوستان دیاں سماجی ناہمواریاں تے چنگے پکھاں اُتے جان پایا اے۔

سفر نامہ ”لندن لاہور وگا اے“ عالمی پنجابی کانفرنس، جیہڑی ۱۷ توں ۱۹ مئی ۲۰۰۲ء وچ ہوئی اوہدے وچ جمیل احمد پال ہوراں دی رلت پاروں لکھیا گیا۔ جمیل احمد پال نے اپنے ایس سفر نامے وچ لندن نوں دیکھن واپن توں بعد ایس نوں تن لفظاں وچ بیان کیتا۔ پئی لندن وچ ہریاول، صفائی تے عمارتاں بوہت زیادہ نیں۔ ایس دوران اوہناں نے پہلے شاعران دی لندن بارے رائے نوں وی بیان کیتا تے فیہر خود اوس دے خلاف مزاحمت وی کردے نیں۔ لکھدے نیں:

”پراوس ویلے مینوں اردو پرچا کار ”زمیندار“ دے ایڈیٹر ظفر علی خان دا شعر یاد آ رہیا سی جیہڑا اوہنے لندن توں واپسی تے نظم دا پہلا شعر بنایا تے ”زمیندار“ وچ چھاپیا سی۔“

چہار چیز است در تحفہ لندن

نم و خنزیر و روزنامہ و زن

(چار چیزاں لندن دا تحفہ نیں، شراب، سور، روزوار اخبار تے سوانیاں۔) پتا نہیں اردو دے لکھاریاں نوں ہر شے دا مندا پہلو بھالن دی عادت کیوں اے۔ نفسیات والے کہندے نیں کہ ایہ نکلیانی کجھل دی علامت ہوندی اے۔ حقیقت ایہ اے کہ میر تقی میر توں لے کے اکبر الہ آبادی تیکر، کسے وی زندگی دا کوئی چنگا پہلو گھٹ ای وٹا بنایا ہووے گا انگریزاں دی وکالت میرا مقصد نہیں پر اکبر الہ آبادی تے علامہ اقبال توں لے کے ظفر علی خان تک، سبھ نے انگریزاں تے اوہناں دی تہذیب نوں مندا وی آکھیا تے اپنی اولاد نوں او تھے شرابیاں تے سور کھان والیاں وچ بڑے آہر نال گل کے اعلیٰ تعلیم وی دوائی۔“ (25)

جمیل احمد پال ہوراں نوں لندن دے سفر وچ تھان تھان تے لوکاں دے قانون دے دائرے وچ کم کرن دی گل جتھے پسند آندی اے او تھے لاشعوری طور تے اوہ لندن دا موازنہ اپنے ملک نال کردے نیں تے ایس موازنے وچ مزاحمت نظر آندی اے جیویں:

”کسے دیس وچ دستور، قانون ساز اسمبلی تے قانون دا احترام کوئیں تے کنا کیتا جاندا اے، اوس دیس دے عام لوکاں دے ویہار وچ نظر آجاندا اے۔ قانون دا احترام کرن والے دیساں وچ لوک ٹریفک اصولاں تے ارج دے ہور نکلے نکلے معاملات وچ وی قانون دی پابندی کردے نیں۔ جیہڑے دیساں دے فوجی آمر ایہ فرماون کہ ”آئین ہے کمیہ؟ اٹھ صفحے دا کتابچا جہنوں میں جیہڑے ویلے چاہواں پاڑ کے سٹ دیاں“ اوتھے ایہ توقع کرنی کہ عام لوک کسے وی قانون دا احترام کرن گے، بے معنی گل اے۔“ (26)

جمیل احمد پال ہوراں نے پنجابی زبان توں گل چھو کے تے مقامی مسئلیاں توں لے کے بین الاقوامی مسئلیاں راہیں مزاحمت دے ونوون روپاں نوں بیان کیتا اے۔ مکدی گل پاکستانی پنجابی لکھاریاں نے اپنیاں آپ بیتیاں تے سفر نامیاں وچ سماج اندر ہون والے دھرو دے خلاف غیر جانبدارانہ انداز وچ لکھیا۔ اوہناں نے 1947ء دے آجاڑے، سامراجی ذہنیت، معاشی تے سماجی ناانصافی، سیاسی جبر، مذہبی فکرو دی اصل روح نوں مسخ کرن، ذات پات تے جنسی تفاوت تے کمتری دے خلاف لوکائی دے مزاحمتی روایاں نوں اصل حقائق دے چانن وچ بیانیا اے۔ ایس توں اڈ پاکستانی پنجابی آپ بیتیاں تے سفر نامیاں وچ مغللاں، انگریزاں تے ملک اندر پنجابی زبان دا حق مارن والیاں دے خلاف بھرویں مزاحمت ملدی اے۔

References:

- * Assistant Professor Punjabi, Govt. Islamia Graduate College, Railway Road, Lahore
- 1. Anwar Ali-Gwachian Galan(Lahore:Pakistan Punjabi Adabi Board,1998)42
- 2. Afzal Tauseef, Man diyan Wastian(Lahore:Adara Punjabi Zaban te Saqafat, 1999)68
- 3. As Above, 75-76
- 4. Sharif Kunjahi, Sahwan da visa(Gujrat: Almeer Trust Liberary Markaz e Tahqeeq o Taleef Bhimbar, 2005)167
- 5. Raja Rasaloo, La Preet Ajaihi Muhammad(Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2008) 32
- 6. As Above, 108
- 7. Sardar Ali Naseem, Kujh Haddbiti kujh jag beeti(Lahore:Gulshan e Adab Publications, 2013)5

8. As Above, 8
9. As Above, 49
10. As Above, 73
11. Muhson Maghyana, "Main Namana" Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)12
12. As Above, 12
13. Ghulam Rasool, Prof. Safar Jari Aye,Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)31
14. Amin Malik, Ravi ton Teams tekari (Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)73
15. Sharif Anjum, Inj Guzrey Pundh Hiyati da (Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)105
16. Ijaz ul Haq, Europe ton Chewingum dey Nal(Lahore: Tariq Publishers, 1975)11-12
17. Saleem Khan Ghimi, Dais Perdais(Lahore:Pakistan Punjabi Adabi Board, 1978)49
18. Muhammad Ismail Ahmadani, Peet dey Pundh(Daira Ghazi Khan:Saraiki Publications, 1980)23-24
19. Naeem Saqib, Banhey Bhar Musafaran(Faisalabad:Muslim Punjabi Majlis, 1987)32-33
20. Ahmad Saleem,Jhok Ranjhan Di(Lahore:Nigarshat, 1989)19
21. As Above, 19
22. As Above, 58
23. Abdul Basit Bhatti, Kookdey Pundh Kurlandey Pandhi(Muzafar Ghar: jhok Publishers Khan Pure, 1992)61-62
24. Shebaz Malik, Dr, Marian Bharat Pharian(Lahore: Taj Book Depot,1996)22
25. Jamil Ahmad Pal, London Lahore warga aye(Lahore:Punjabi Markaz,2012)22
26. As Above, 62